

NOTES SOBRE LA CONSTRUCCIÓ D'UNA NOVA ESGLÉSIA DE TIVISSA AL SEGLE XIV

JORDI MARQUÈS ARIÑO

*Professor de secundària i batxillerat. Màster en cultures medievals
(Universitat de Barcelona)*

jordimarquesarino@gmail.com

[Data de lliurament i acceptació: febrer de 2023]

PARAULES CLAU:

Tivissa, església,
arquitectura, gòtic,
urbanisme, visita pastoral

PALABRAS CLAVE:

Tivissa, iglesia,
arquitectura, gótico,
urbanismo, visita pastoral

KEYWORDS:

Tivissa, church,
architecture, Gothic, town
planning, pastoral visit

RESUM

L'article pretén analitzar l'església gòtica de Tivissa a partir del context històric en què es va iniciar la seva construcció i de les referències documentals posteriors que permeten descriure com transcorria la vida diària del temple durant el segle xv. Tot i la manca de fonts documentals primàries, es poden apuntar algunes hipòtesis a partir de l'estudi comparatiu d'altres fàbriques coetànies i properes geogràficament. Les conclusions que s'apunten en aquest treball són, per tant, susceptibles d'una modificació posterior en el cas que apareguessin noves informacions, tant documentals com arquitectòniques o arqueològiques.

RESUMEN

El artículo pretende analizar la iglesia gótica de Tivissa a partir del contexto histórico en el que se inició su construcción y de las referencias documentales posteriores que permiten describir cómo transcurría la vida diaria del templo durante el siglo xv. A pesar de la falta de fuentes documentales primarias, es posible apuntar algunas hipótesis partiendo del estudio comparativo de otras fábricas coetáneas y próximas geográficamente. Las conclusiones que se esbozan en este

trabajo son, por lo tanto, susceptibles de una modificación posterior en caso de que aparecieran nuevas informaciones, tanto documentales como arquitectónicas o arqueológicas.

ABSTRACT

This article aims to analyse the Gothic church of Tivissa based on the historical context in which its construction began and from subsequent documentary references allowing us to describe the everyday life of this church in the 15th century. Despite the lack of primary documentary sources, some hypotheses can be sketched out based on the comparative study of other constructions of the same age in the surrounding geographical area. The conclusions drawn in this study will, therefore, be subject to modification if new documentary, architectural or archaeological information appears.

INTRODUCCIÓ

L'església parroquial de Sant Jaume de Tivissa ha estat construïda en tres fases ben diferenciades.¹ Iniciada al segle XIV a partir de l'absis amb estil gòtic, les obres van finalitzar a finals del segle XVI amb l'acabament de la nau central i el seu tancament amb la façana de la Baranova i la construcció del campanar. A finals del segle XIX, amb la intenció d'ampliar el temple, es va construir un nou presbiteri darrere de l'absis del XIV i un creuer coronat amb un cimbori vuitavat. Aquesta part nova embolcalla l'església anterior.

L'interès d'aquest treball se centra en la primera fàbrica, la del segle XIV. No s'han localitzat, fins avui, fonts documentals directes que permetin elaborar-ne un estudi monogràfic. Tampoc s'ha realitzat cap intervenció arqueològica a l'interior de l'església ni als seus contorns que permeti localitzar elements constructius d'un primer edifici ni d'una zona de sagrera que delimités l'espai eclesiàstic. De fet, dins el nucli antic de Tivissa no s'ha realitzat cap tipus d'actuació arqueològica. Amb tot, a través de fonts secundàries podem conèixer aspectes importants respecte als elements arquitectònics, pictòrics i litúrgics que la formaven, així com la seva comunitat clerical en la primera meitat del segle XV, poc temps després de la seva finalització, i plantejar algunes hipòtesis de la seva construcció.

La construcció de l'església gòtica de Tivissa correspon, cronològicament, a un moment d'expansió demogràfica i

"L'ESGLÉSIA
PARROQUIAL DE SANT
JAUME DE TIVISSA HA
ESTAT CONSTRUÏDA
EN TRES FASES BEN
DIFERENCIADES.
INICIADA AL
SEGLE XIV A PARTIR
DE L'ABSIS AMB ESTIL
GÒTIC, LES OBRES
VAN FINALITZAR A
FINALS DEL SEGLE XVI
AMB L'ACABAMENT
DE LA NAU CENTRAL
I EL SEU TANCAMENT
AMB LA FAÇANA
DE LA BARANOVA I
LA CONSTRUCCIÓ
DEL CAMPANAR. A
FINALS DEL SEGLE
XIX, AMB LA INTENCIÓ
D'AMPLIAR EL TEMPLE,
ES VA CONSTRUIR
UN NOU PRESBITERI
DARRERE DE L'ABSIS
DEL XIV I UN CREUER
CORONAT AMB UN
CIMBORI VUITAVAT."

urbanística de la vila. L'augment de la població, per tant, exigia un temple que satisfés les seves necessitats espirituals en un espai adequat a la nova realitat.

Durant el segle XIV, a més, a la diòcesi de Tortosa es va promoure, malgrat l'episodi de pesta de 1348, una important tasca constructiva d'edificis religiosos, tot coincidint amb l'arribada de Guillem de Torrelles al bisbat, amb la idea de dotar tot el territori diocesà d'un ric patrimoni que mostrés el poder terrenal de l'Església (Almuni, 2004).

Ja des de finals del segle XIII l'església tortosina havia iniciat una important tasca constructiva per tota la diòcesi, seguint el model del nou estil gòtic que s'anava generalitzant arreu d'Europa, i destinada, en molts casos, a la substitució de temples anteriors de menor capacitat a causa del creixement que van experimentar moltes poblacions a les acaballes del segle XIII i durant la primera meitat del XIV (Fuguet, 2003). En són exemples l'església arxiprestal de Morella, iniciada cap al 1250 i finalitzada a la primera meitat del segle XIV; l'església del monestir de Benifassà es va iniciar l'any 1264 i el 1276 s'hi va celebrar la primera missa; les obres de Sant Salvador d'Horta de Sant Joan van començar a finals del segle XIII i van continuar al llarg del XIV; i l'església parroquial de Sant Lluç d'Ulldecona es va iniciar la seva construcció durant els primers anys després de l'arribada del bisbe Guillem de Torrelles a la seu tortosina.

El punt àlgid d'aquesta empena constructiva havia de ser la seu gòtica de Tortosa, iniciada l'any 1346, però paralitzada a causa de la pesta de 1348 i el context de guerra amb Castella entre el 1356 i el 1369. Després d'aquests episodis d'aturada obligatòria de l'activitat constructiva, les obres de la catedral van continuar a la dècada dels anys setanta del segle XIV. Aquest també és el moment en què es torna a iniciar el projecte de reforma dels edificis religiosos arreu de la diòcesi, en especial de les primeres esglésies sobre sostres de fusta que es van aixecar després de la conquesta cristiana (Almuni, 2004).

La combinació d'aquests elements pot explicar, en part, els motius pels quals es va edificar una nova església a Tivissa a partir del darrer terç del segle XIV. Aquests arguments, però, no són suficients al nostre entendre. Cal estudiar l'evolució urbanística de Tivissa des del moment de la conquesta cristiana del 1153. Aquest és un factor a tenir en compte per entendre una població que, a mesura que va creixent, té majors necessitats de culte religiós i, per tant, exigeix la renovació i construcció d'un nou temple més adequat al seu temps.

Al llarg d'aquest treball, tot analitzant l'evolució de Tivissa des de la seva incorporació als dominis comtals, volem aportar apunts, idees i hipòtesis que permetin entendre com i per què es va construir una església nova i, un cop alçada, com transcorria la vida diària dels seus integrants.

El territori de Tivissa a partir del 1153

Després de les conquestes de Tortosa (1148) i Lleida (1149), només restaven dos territoris entre els rius de Francolí i de la Sénia en mans musulmanes: Miravet i Siurana. Tot seguint amb el procés de conquesta territorial iniciat pels comtes de Barcelona, el comte Ramon Berenguer IV va dirigir els seus exèrcits a la conquesta d'aquesta zona.

El *bişn*² de Tivissa, després de la conquesta de Tortosa, va passar a dependre de la jurisdicció dels *busîm* de Miravet i Siurana i va ser conquerit en la mateixa campanya militar

comandada pel comte de Barcelona entre els anys 1153 i 1154. Des d'aquest moment, els actuals municipis de la Ribera d'Ebre van pertànyer a diversos senyors feudals, la majoria vinculats a l'exèrcit de Ramon Berenguer IV (Castellvell, 2017).

Des del 1241 el territori va engrandir les possessions de la família Entença (Bru, 2010), la qual va constituir una baronia formada pels territoris que correspon als actuals municipis de Móra d'Ebre, Móra la Nova, Garcia i Tivissa, a més d'altres poblacions com Siurana, Ulldemolins, Cabassers, Marçà, Pratdip i Colldejou.

L'any 1324, finalment, el rei Jaume II va crear el comtat de les Muntanyes de Prades per al seu fill Ramon Berenguer. Estava format per diverses possessions en les actuals comarques del Baix Camp i el Priorat, així com per alguns termes de l'antiga baronia d'Entença, els quals havia adquirit després de la mort sense descendència de Guillem d'Entença: Móra, Falset, Altalalla (dins de l'actual terme de Falset) i de Tivissa, el terme de la qual comprenia Vandellòs, els Guiamets, Capçanes i l'Hospitalet de l'Infant, en aquell moment conegut com a Coll de Balaguer (Castellvell, 2012).

La població a Tivissa després de 1153

Després de la conquesta cristiana a Tivissa, com va succeir en altres poblacions de la Ribera d'Ebre, una part important de la població autòctona va romandre a la vila. Tot i que no es disposa de dades numèriques que ho avalin, sembla que fins al darrer terç del segle XIII l'arribada de pobladors cristians va ser gairebé inexistent. Tot i això, la marxa d'una part de la població musulmana, amb el consegüent abandonament de cases i terres, unida a l'arribada de famílies cristianes que s'establien en el territori acabat de conquerir, va provocar una evolució de la morfologia de l'entramat urbanístic, tant del nucli poblacional com del seu territori adjacent.

Seguint el plantejament de Josep Maria Vila, l'estructura de Tivissa es va anar configurant a partir de tres elements que ja existien: el *hishn*, que es va convertir en el *castrum* feudal; l'albacar, a l'entorn del qual es va anar organitzant el nucli de població cristià i, finalment, l'antic poble musulmà, apartat físicament la zona poblada pels conqueridors i amb una extensió més àmplia, adequada a la seva realitat demogràfica (Vila, 2008-2009).

Ja durant el segle XIII, es van construir ravals fora dels nuclis originals de la població. Tot i que en cap cas ocupaven la totalitat de la zona despoblada, vertebraven nous carrers. En la configuració d'aquest nou espai hi van influir dos elements: per una banda, l'arribada de nous colons cristians; i de l'altra, la situació del mercat.

El mercat se situava al costat d'una de les entrades del barri musulmà (possiblement el més habitat i que correspon amb el traçat que marca l'actual carrer del Mercat) i al costat del camí que arribava de Tortosa (actualment, el carrer d'Avall)³. Associat a aquesta activitat comercial es va desenvolupar un petit raval que a l'entorn de la plaça del mercat.

Al llarg dels segles XIII i XIV la vila va anar creixent. La població es va instal·lar en altres àrees i es van formar nous nuclis poblacionals que, a poc a poc, anaven conformant-ne i modificant-ne l'estructura urbanística. Així, tots aquests espais de creixement es van integrar dins d'un nou recinte murat construït a finals del segle XIV en el marc de l'ordre general d'emmurallament que va dur a terme Pere III el Cerimoniós a conseqüència de la guerra amb Castella (1356-1375).

La primera església de Tivissa

Fins ara ens hem ocupat de l'evolució urbanística de Tivissa des de la conquesta cristiana fins al segle XIV. Aquestes modificacions en la morfologia de la població no van ser fruit d'un procés espontani. Ans al contrari, la planificació de la conquesta realitzada per part de Ramon Berenguer IV va resultar un element clau per poblar i organitzar els nous territoris aportats als dominis comtals entre els anys 1148 i 1153.

La nova comunitat veïnal s'establia a redós del castell i formava un nucli urbà *ex novo* o bé s'instal·lava en el mateix espai ocupat i urbanitzat pels antics pobladors. En el cas de Tivissa, la població cristiana va ocupar l'espai proper al castell, corresponent a l'antic albacar, mentre que els musulmans van ocupar la zona més apartada (figura 1).

Aquesta vila que sorgeix de la conquesta cristiana havia d'incloure determinats serveis per abastir les necessitats dels nous pobladors. En aquest sentit, calia instal·lar els edificis que corresponien al forn de pa o la ferreria per fabricar els estris per llaurar, entre d'altres, tots necessaris per al desenvolupament de la vila, i, per sobre de tots, l'església (Serrano, 2010).

A Tivissa, es tenen notícies sobre l'existència d'aquests serveis a finals del segle XII. L'any 1197 el baró Albert de Castellvell va cedir al monestir de Santes Creus la quantitat de 50 sous anuals sobre el forn de la vila. Seguint la proposta de F. Màrius Bru (Bru, 2010) es trobava situat al carrer del Cargol número 1, conegut antigament pel carrer del Forn Vell. D'altra banda, un document localitzat a l'arxiu de la parròquia de Capçanes testimonia la concessió del mateix Albert de Castellvell d'una farga a un home lliure anomenat Reixit, que esdevenia vassall en acceptar aquesta concessió l'any 1198 (Bru, 2010).

Fixats aquests dos primers elements que esdevenien essencials per abastir i cobrir les necessitats de la població, manca només l'església. És evident que, per la mateixa lògica de conquesta, havia de construir-se'n una o, almenys, disposar d'un edifici amb funcions religioses. Hi ha constància documental d'una parròquia a partir d'una donació a la catedral de Tortosa del 1165, la qual ve signada, entre d'altres, per Ramon, capellà de Tivissa (Vila, 2008-2009).

En poblacions properes existeixen temples romànics construïts a partir del 1153 i que encara resten dempeus: la Palma d'Ebre, Móra d'Ebre, Horta de Sant Joan o Gandesa. Així mateix, l'església de Sant Joan Baptista de Llaberia, una construcció que, per les seves característiques arquitectòniques, fa pensar en una construcció molt propera al mateix moment de la conquesta (Pallarès, 1989).

De fet, a Tivissa a part del temple pròpiament dit, existia una zona eclesial formada per la mateixa església, la rectoria i el cementiri. Correspondria a un sector format pels actuals carrers de la Murada i de l'Abadia, el qual no apareix en la documentació senyorial conservada (capbreus de 1552, llevador del segle XVI i capbreu de 1757) i, en conseqüència, no estaria sota domini de la senyoria, sinó sota domini eclesiàstic (Vila, 2008-2009).

La delimitació de la zona eclesial entre els actuals carrers de la Murada i de l'Abadia, inclosos tots dos dins el recinte que, segons sembla, delimitava la zona d'establiment poblacional cristià al segle XII, referma la hipòtesi que la primera església no s'erigís en l'espai on es troba l'edifici actual, sinó en un altre que complia amb dos requisits que podríem anomenar "de seguretat": propera al castell (per tant, a redós del poder) i dins de

EVOLUCIÓ HISTÒRICA

- A Possible nucli islàmic
- B Castell islàmic / cristià
- C Primer nucli cristià s. XII-XIII
- D Raval del mercat s. XIII-XIV
- E Zona de creixement s. XIV-XVIII

MURALLES I PORTES

- Possible vall o fossat de la muralla
- 1 Mur de tancament del castell i albacar islàmic
- 2 Possible primera muralla de l'antic barri islàmic
- 3 Possible mur de tancament del segle xv

Fig. 1. Plànol de Tivissa amb les diverses fases de creixement urbanístic (extret del Pla director de la restauració de l'església de Sant Jaume, novembre de 2010).

la zona d'hàbitat dels cristians (això és, pròxima físicament als fidels i situada dins de l'àrea de protecció que constituïen els límits castrals). Aquest primer temple s'hauria d'entendre dins el concepte de "construcció de conquesta" emprat per a edificis bastits immediatament després de la conquesta cristiana: una construcció amb un marcat interès simbòlic per als conqueridors, possiblement aprofitant algun element constructiu preexistent dins del mateix castell, i que satisfia les necessitats religioses dels nous pobladors.

La construcció de l'església gòtica al segle XIV

L'arribada de nous pobladors durant els segles XIII i XIV va provocar un augment demogràfic important. Així, es va ocupar una nova zona de la vila, fora dels límits que conformava el primer nucli al voltant de l'albacar del castell (figura núm. 1). És en aquest context que s'explica la construcció d'una nova església al llarg del segle XIV seguint el model arquitectònic del gòtic meridional, propi d'aquell moment, caracteritzat per edificis de planta d'una sola nau amb capçalera poligonal coberta de creueria, tal com va succeir també amb l'església de Sant Lluc d'Ulldecona (Fuguat, 2003).

La construcció d'un nou temple era una decisió totalment meditada i havia de ser permesa per les autoritats eclesials. No podia iniciar-se la substitució d'un temple ja existent si no es disposava d'arguments sòlids per fer-ho. Tal com va deixar escrit el rei de Castella Alfons X el Savi a les *Siete Partidas* hi havia quatre punts pels quals es podien fer esglésies de nou o canviar-les d'un lloc a un altre. En primer lloc, per la necessitat d'una nova parròquia a conseqüència d'un creixement significatiu de la població. Es podia construir un altre edifici a conseqüència de les guerres o a altres enemics. També era convenient fer una fàbrica nova si per escoltar missa hi hagués perill per als fidels, com podia ser travessar un riu. Finalment, construir un nou edifici era permès per raons de millores de l'edifici (Serra, 2012).

No era, per tant, un tema menor per deixar-lo en mans de la improvisació. A les exigències que hem apuntat abans cal afegir-hi la necessitat d'aclarir on es traslladaria el Santíssim: o la nova església s'ubicava en un lloc diferent al que hi havia l'antiga (i, mentrestant, aquesta segona podria continuar mantenint el sagrari) o, en el cas que una nova fàbrica substituís físicament la primera, s'usava una part del temple condicionat adequadament o es disposava alguna estança del castell, una ermita o la sala d'una casa noble amb suficient prestigi per fer-hi missa (Favà, 2018).

Aquesta necessitat referma la hipòtesi exposada anteriorment, que situa la primera església en un lloc diferent de l'actual. Els usos litúrgics i de culte es podrien continuar desenvolupant adequadament en el temple original, sense que les obres de construcció de la nova entorpiessin la celebració de la missa o de qualsevol altre acte litúrgic.

Tot i això, no manquen exemples relativament propers a Tivissa que podrien fer pensar en una substitució física de la primera església en el lloc on es troba emplaçada l'actual. L'església de Santa Maria de Montblanc, d'estil gòtic, és el resultat de la transformació d'una antiga fàbrica romànica. Tal com passa a Tivissa amb la construcció renaixentista que embolcalla constructivament el presbiteri gòtic, en el cas de Montblanc, l'església gòtica fa el mateix amb la romànica (Serra, 2012). Només l'estudi de fonts primàries, sigui en forma de documentació original (si existís) o d'excavacions arqueològiques, pot

acabar per confirmar la hipòtesi apuntada respecte a la construcció d'una església d'estil gòtic *ex novo*, que no substituís físicament la primera.

Descripció de l'absis gòtic

De l'església gòtica actualment en resta únicament dempeus el presbiteri i una part de la nau de dos trams. Entre els anys 1588 i 1594 Jaume Amigó, rector de Tivissa, va projectar l'acabament de l'església gòtica tot construint l'últim tram de la nau, les façanes i el campanar.⁴ A partir del 1859 es va iniciar la darrera renovació de l'edifici, la qual va finalitzar amb l'aspecte que coneixem avui en dia.

A finals del segle XVI es va aprofitar l'estructura preexistent per bastir la continuïtat de la nau fins a la porta de sortida principal de l'església, a la plaça de la Baranova (figura 2). La planta corresponent a la construcció medieval mostra l'evolució des del presbiteri i fins a la primera nau. En la que correspon a l'etapa constructiva de les obres de J. Amigó, el primer tram de nau va ser substituït per la construcció del cinc-cents i, amb un segon tram, va arribar a la part de tancament de l'església, tot finalitzant l'obra amb la construcció de la façana de la plaça de la Baranova.

L'estil que va seguir J. Amigó a finals del segle XVI va ser el propi del seu temps en la configuració exterior del temple. Tot i això, a l'interior va conservar l'estètica gòtica en els dos trams de nau que, des del presbiteri, es van afegir a la fàbrica anterior fins a tancar l'edifici per la porta de la Baranova.⁵

De manera genèrica, la fàbrica gòtica es pot datar del terç central del segle XIV. Tot i això, els models emprats tant en la borla com en la configuració de la clau de volta major, dedicada a Sant Jaume, i en la del primer tram, amb la representació de la Mare de Déu i el Nen flanquejats per àngels ceroferaris, s'acosten a models de mitjan de segle.

La capçalera és poligonal i presenta un tret que la diferencia de la tipologia clàssica de les esglésies gòtiques parroquials o conventuals de nau única de Catalunya: les dues voltes raconeres als costats parells del presbiteri que, juntament amb els pilars del primer tram de la nau, sostenen la coberta (figura 3).⁶

Aquesta característica explica la funció addicional de l'absis: en formar part del sistema defensiu (la muralla defensiva discorre seguint la línia gairebé exacta que dibuixa l'absis, seguint la línia que marca l'actual passeig de la Roja) era necessària la presència d'un mur llis a l'exterior, fins i tot en la zona que correspon a la part central de l'absis on hauria hi hagut d'haver la principal obertura per il·luminar el presbiteri (figures núm. 4 i 5).

Aquesta funció defensiva no ha d'estranyar en un edifici religiós com el que ens ocupa. La zona eclesial ve delimitada per la muralla que envoltava la vila a partir de la segona meitat del segle XIV i tanca justament per darrere de l'absis de l'església gòtica.

Per acabar de conformar aquest caràcter defensiu, dins el mateix edifici de l'església hi ha dues finestres de pedra picada en forma d'espitllera, amb una alçada d'1,10 metres aproximadament (figura 6), totalment descontextualitzades en trobar-se en una de les àrees d'ampliació del temple en el segle XIX.

Estan situades al nivell inferior de l'actual sagristia, a la paret que servia de tancament de l'església i que serveix de tancament adossat a la muralla. Actualment són visibles a través d'aquest espai inferior a la sagristia i pel saló parroquial (figura 9).

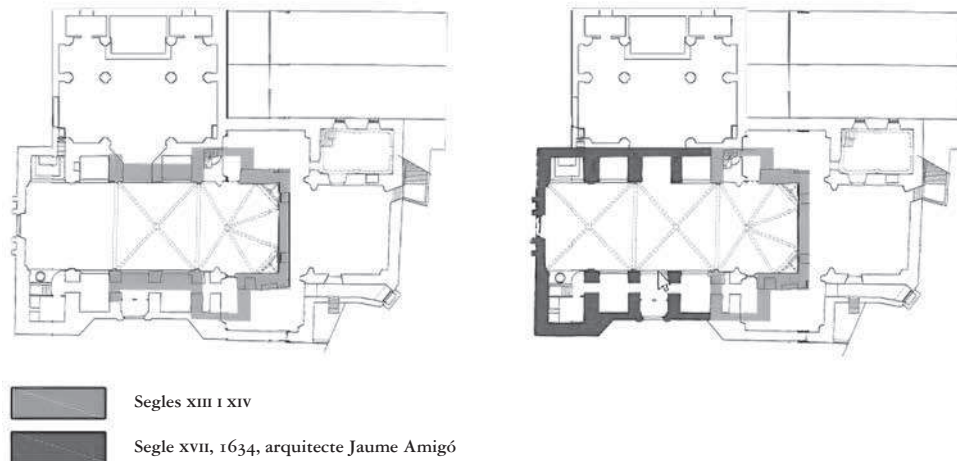

Fig. 2. Planta de l'església. Es reflecteixen les dues fases de construcció: la primera, d'estil gòtic, i la segona, de finals del segle XVI i el XVII, que aprofita l'estructura anterior (Pla director de la restauració de l'església de Sant Jaume, novembre de 2010).

Fig. 3. Vista del presbiteri. Es remarquen les dues voltes raconeres i el pilar del primer tram de la nau (Foto: Jordi Marquès Ariño).

Fig. 4. Part posterior de l'absis (Foto: Jordi Marquès Ariño).

Fig. 5. Part posterior del lateral de l'absis, coincident amb les dues voltes raconeres del costat del presbiteri.

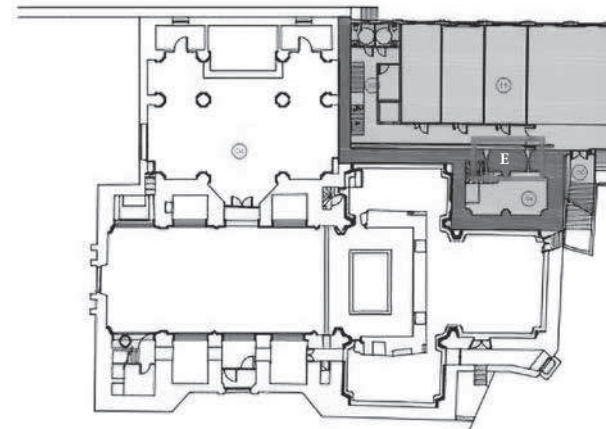

Fig. 7. Marcades amb un quadre gris (lletra E), ubicació de les dues finestres espielleres (Pla director de la restauració de l'església de Sant Jaume, novembre de 2010).

Fig. 6. Finestra espiellera (Foto: Jordi Marquès Ariño).

S'ha teoritzat sobre la possible procedència de la primera església de Tivissa, anterior a la fàbrica gòtica. Malgrat no disposar de cap element que pugui refutar aquesta teoria, no pensem que se sustenti en base a tres arguments: en primer lloc, perquè no hi ha cap element constructiu, decoratiu o epigràfic a la vista que permeti datar-les; en segon lloc, per la proposta d'ubicació de l'església del segle XII, exposada més amunt, que l'allunya de la ubicació de l'actual; finalment, perquè, la seva funcionalitat defensiva les allunya de l'església actual: el que es podria anomenar una "línia defensiva" al segle XII, que precisés un mur protegit mitjançant finestres en forma d'espitllera s'hauria de situar, en cas de necessitat, allunyat de l'església actual i proper a l'àrea del castell.

La teoria que apuntem és que la seva funció inicial podria establir-se en algun tram de muralla proper a l'església, que hagués sofert alguna modificació al llarg del temps, amb un reaprofitament posterior en la paret on s'ubiquen actualment. Val a dir, en aquest sentit, que en el tram de muralla que discorre per l'actual passeig de la Roja es poden veure actualment fins a quatre petites espitlleres.

L'ALTAR MAJOR

L'altar major, dedicat des del seu inici a Sant Jaume, tot seguint l'apreciació que conté la visita pastoral de 1428, estava ben ornamentat.⁷ Tot i això, només estava cobert de guix. Els visitadors van ordenar que es construís l'ara per tal de complir amb les normes de la celebració eucarística (Galiana, 2003-2005).⁸

Atesa la consideració d'església parroquial, en el presbiteri es guardava el Santíssim Sagrament, i, per tant, a l'absis hi havia d'haver el sagrari. Tot i que les sagrades formes estaven guardades en un cofre d'argent, l'any 1497 no es va localitzar el sagrari. Per aquest motiu, els visitadors diocesans van ordenar als jurats de Tivissa que "façan tanquar darrera lo altar major de paret de miya rajola a les dites parts, y a la una part darrera lo dit altar, facen una porta nova ab sa tanquadura per la qual se dintre darrera lo dit altar al sacrari y damunt lo sacrari sia tanquat ab volta emblanquinat de part de dins [...]" (Muñoz, 2015).

L'any 1497 el bisbe Alfons d'Aragó no va fer cap esment a l'ara de l'altar major. Es pot deduir, per tant, que ja s'havien realitzat les obres de millora ordenades en la visita pastoral de 1428.

Amb tota seguretat el presbiteri del temple gòtic no tenia l'aspecte que es pot apreciar actualment. Les fonts documentals ens indiquen que a finals del segle XV a l'església de Tivissa hi havia dues capelles, una dedicada a Sant Joan Baptista i l'altra al Corpus Christi.

Si visualitzem la imatge de l'absis, als dos costats de la capçalera s'observen sengles obertures amb arc ogival, actualment tapiades. En la de la dreta, les dues columnes que sostenen l'arc estan adornades amb capitells amb motius florals. Els capitells de l'esquerra no tenen cap tipus de decoració.

L'obertura que es marca a la part esquerra correspon amb l'actual sagristia. S'hi pot observar l'arrencament d'un nervi, sense cap tipus de continuïtat, perquè està trencat, però que marca una possible volta de creueria. A la dreta, a la part posterior de la tàpia es pot observar un arrencament dels nervis que, pel sostre, havien de cobrir la capella (figura 9).

J. Marquès

Fig. 8. Imatge de la ubicació de les dues capelles, actualment tapiades (Foto: Jordi Marquès Ariño).

Fig. 9. Arrendament de la volta de creueria, coincidint amb la capella de l'esquerra (Foto: Jordi Marquès Ariño).

L'existència d'aquestes capelles es reflecteix en la visita pastoral que va realitzar el bisbe Ot de Montcada a Tivissa els dies 13 i 14 de maig de 1428 (Galiana, 2003-2005). A més de l'altar major dedicat a Sant Jaume, es va observar i documentar l'existència dels altars de les capelles de Sant Joan Baptista i del Corpus Christi.⁹ La menció específica a aquestes dues capelles permet pensar que, fins a la reforma de Jaume Amigó, eren les dues úniques. Posteriorment, ja al segle XVI, es bastiren noves capelles en les dues naus laterals, existents encara avui en dia.

El jesuïta Pere Gil (1551-1622) va donar testimoni d'aquest moviment reconstructiu que, com bé va succeir a Tivissa, va optar per aprofitar i conservar la fàbrica preexistent i afegir-hi la nova (Serra, 2012). Els motius per emprendre aquesta nova construcció poden ser variats i, possiblement, en cada cas que s'estudiés podrien trobar-se causes i motivacions diferents. La manca de base documental en el cas de Tivissa implica únicament emetre algunes hipòtesis sobre la qüestió en base a determinats principis teòrics sense arribar a una conclusió ferma i definitiva.

La primera hipòtesi seria la necessitat que l'església pogués albergar a la totalitat dels feligresos adscrits a la parròquia. L'evolució demogràfica de Tivissa des de finals del segle XV (fogatge de 1497) i el meitat del segle XVI (fogatge de 1553) mostra una evolució de població que tendeix a augmentar.¹⁰ Un segon motiu podria ser la divulgació de diverses advocacions a les quals es donaria culte en noves capelles construïdes per aquesta voluntat cultural. Aquest fet, fortament documentat a la propera arxidiòcesi de Tarragona, justificava l'ampliació, transformació o mutilació d'un temple per donar compliment i veneració als cultes vigents o en expansió. Així mateix, la divulgació de les sagristies en la zona del presbiteri iniciada entre els segles XVI i XVII també va condicionar l'ús i l'aprofitament de l'espai interior de l'església (Serra, 2016).

EL CAMPANAR

De la fàbrica gòtica, com hem dit, només en resta l'absis. Tot i que segons el projecte de Jaume Amigó sembla que va servir per finalitzar definitivament el temple amb el bastiment d'una nova nau, les façanes i el campanar, algunes informacions permeten pensar que aquest darrer element ja existia i que al segle XVI se'n va fer un de nou. Això no significa, però, que hagués de ser en el mateix lloc on està situat actualment, sinó com un element constructiu exempt respecte al temple o, fins i tot, aprofitant alguna torre propera.

En qualsevol cas, que es tocaven les campanes a Tivissa és un fet documentat a principis del segle XV i, a més, es remuntava a temps anteriors. Així ho reflecteix la visita pastoral d'Ot de Montcada. En preguntar als laics si es tocaven les campanes a l'hora, la seva resposta va ser negativa i van demanar que es tornessin a tocar al migdia, tal com s'havia anat fent des d'antic (Galiana, 2003-2005).

L'església més enllà de l'edifici

L'anàlisi de qualsevol església, i la de Tivissa no n'és una excepció, no pot limitar-se a la descripció formal dels elements arquitectònics que la defineixen. Per entendre-la en la seva totalitat cal tenir en compte els elements materials i humans que la conformaven.

En el nostre cas disposem de documents que permeten una aproximar-nos a la vida del temple entre finals del segle XIV i el XV. Així, podem traçar un recorregut pels elements que vertebraven el conjunt eclesial juntament amb l'església pròpiament dita (l'abadia), les persones que ocupaven el recinte i els elements decoratius o d'ús litúrgic.

L'ABADIA COM UN ESPAI DEL COMPLEX PARROQUIAL

L'abadia era una part més del recinte parroquial. Indicava el lloc de residència personal del rector i la ubicació de l'escola parroquial. Entre les estances que la formaven, i que eren objecte d'inspecció durant les visites pastorals, cal destacar l'aula major o sala principal, la càmera del vicari i la dels escolans, el celler, els graners, la cuina, el menjador, els dormitoris amb els llits i els complements necessaris (matalassos, taules, llençols i mantes) i l'estable o altres cases annexes.

En el cas de Tivissa, la visita del bisbe Ot de Montcada l'any 1428 va comprovar que l'abadia no presentava un bon estat general, ans al contrari: "La abadía, a la vista de todos necesitaba de reparaciones. En primer lugar, debía restaurarse el portal mayor, luego los tejados, después el cillero¹¹ y las vasijas de vino, pues de no usarlas las sacaban fuera el rector y los arrendadores. [...] Sólo se hallaron tres lechos de escaso valor y debía haber cinco. Tampoco en la cocina había utensilios suficientes." Així, es fa constar que "amenaza ruina y dicha abadía necesita reparaciones", les quals havia de dur a terme el rector o els arrendadors dels fruits de la parròquia (Galiana, 2003-2005).

Alfons d'Aragó no va fer cap esment a l'estat de l'abadia, tot i ser un punt d'inspecció per part dels visitadors. Es pot deduir, doncs, que s'havien realitzat les obres de reforma ordenades en la visita anterior.

EL CLERGAT

Entre preveres i clergues a la visita pastoral de 1428 es van relacionar un total d'onze persones. El rector era Andreu de Linya. En aquell moment estava absent de la parròquia però tenia la corresponent llicència. En les tasques ordinàries de la parròquia, rebia l'ajuda (o potser era substituït, atesa la llicència per absentar-se) per un vicari, present a la visita, del qual no se'n coneix el nom.

Qui va acompanyar el bisbe i el seu seguici en la visita de 1428 va ser Domènec Figuerol. A més de rector de Marçà, era beneficiat de l'altar i la capella de Sant Joan Baptista de Tivissa, entre altres llocs. La capella del Corpus Christi comptava amb un beneficiat, del qual no se n'esmenta el nom. El clergat de l'església de Tivissa el completaven un total de set tonsurats (Galiana, 2003-2005).¹²

L'any 1497 el rector titular era Antoni Talavera. No residia a la vila i, en el seu lloc, Bartomeu Pellicer, un prevere amb llicència del bisbe, s'encarregava de les funcions pròpies del rector (Muñoz, 2015). En aquesta visita, molt menys exhaustiva que la de 1428, no s'esmenta el nom ni el nombre d'altres clergues que pertanyien a la parròquia de Tivissa.

ELS OBJECTES LITÚRGICS I D'ÚS RELIGIÓS

El retaule de Pere Serra

La fàbrica edificada durant el segle XIV estava completada per un retaule a l'altar major dedicat a Sant Jaume, pel pintor Jaume Serra. Tot i que no es conserva, en coneixem l'autor, la temàtica i el preu: el 17 de novembre de 1392 el pintor Jaume Serra va rebre 29 lliures barcelonines de tern i, d'aquesta manera, es completava el pagament de les 110 lliures que havia costat el retaule de Sant Jaume per a l'altar major de l'església. Qui pagava aquesta quantitat era Pere Guitart, rector de Tivissa (Madurell, 1950). Amb l'abonament de la quantitat que quedava pendent, Pere Serra lliurava l'obra.

Pere Serra va ser un important pintor que va estar en actiu entre el 1357 i el 1406 i va introduir model italogòtic a la Corona d'Aragó. El retaule del Sant Esperit de Manresa (pintat entorn del 1394) es considera la seva obra mestra, tot i que també en destaquen d'altres com el retaule del monestir de Sixena, la taula central del retaule dedicat als sants Bartomeu i Bernat de Claravall per al convent de Sant Domènec de Manresa (1395) o el retaule de la Mare de Déu dels Àngels de la catedral de Tortosa (entorn del 1385) (Gudiol; Alcolea, 1984).

Pot fer estrany que una església com la de Tivissa demanés a un pintor reconegut que es fes càrrec del retaule que havia de presidir l'altar major. El preu que es va abonar per aconseguir el tracte amb el pintor Pere Serra es pot explicar per la quantitat important de rendes que percebia l'església tivissana. Fins a l'any 1535 les finques del territori de Tivissa que pertanyien a cristians només estaven subjectes a pagar delmes al rector de la vila.¹³ Per tant, els ingressos que rebia l'església, si ens atenem a la superfície del territori que pertanyia a la vila (actuals termes municipals de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant, Guiamets i Capçanes, a més del de Tivissa), havien de ser, per força, d'una quantitat molt important.

Les constitucions parroquials i el mobiliari litúrgic

Les constitucions parroquials són el fruit dels cànons dels concilis provincials i els sínodes diocesans que van donar a lloc, a la vegada, a les *consuetudines* de la diòcesi amb rang de llei. D'aquestes costums es deriven les obligacions de compliment dels manaments i les disposicions d'ordre material i espiritual publicades "secundum constitutiones provinciales et sinodales", aplicables al servei dels beneficis, al material disponible a l'abadia, els llibres litúrgics o les penes imposades en el cas d'incompliment d'algun manament religiós. Cada parròquia, per tant, havia de disposar de les constitucions de l'església i de l'abadia, tal com va establir el bisbe de Tortosa Hug de Llupià al sínode diocesà d'abril de 1388 (Galiana, 2003-2005). En el cas de Tivissa, l'any 1497, tot i disposar-ne, estaven molt deteriorades, disminuïdes i incompletes.

A l'abadia, a més, en aquesta visita d'Ot de Montcada es van localitzar els llibres d'ús, tant de l'església com del rector, relacionats de la forma següent: "un breviari de pergami segons la costum de Tortosa, exposicions dominicals dels evangelis en paper i el flos sanctorum¹⁴ en pergami, però que s'han de lligar novament i enquadrar-se" (Galiana, 2003-2005).

Les crismeres, la pica d'aigua beneïta i les fonts baptismals

Els qüestionaris que empraven els visitadors, als quals ens hem referit anteriorment, apuntaven a les crismeres (els recipients per custodiar els olis sants) com a tercer element per inspeccionar. En la visita de 1497 es va demanar als jurats que “façan les crismeres d'argent i hun cofrenet de fust pintat dins lo qual estiguin les dites crismeres ab sa bona tanquadura y clau” (Muñoz, 2015).

A l'església de Tivissa es va situar, ja al segle xv, una pila d'aigua beneïta. En l'inventari de l'any 1935, Manuel Milián Boix va relacionar una “pila gòtica de agua bendita; de mármol blanco”, la qual atribuïa al mateix mestre que la del Masroig. Era “de base octógona; columna soporte cilíndrica y vaso circular, aplanado, aristado en su interior y en el centro facie en relieve, aristas concéntricas exteriores, pechinas decorativas y escudos góticos con los motivos Jhs, xps y la tau” (Milián; Alanyà; Monferrer, 2013). En referència a aquesta pica baptismal, Alfons d'Aragó va manar als jurats que “facen un cobertor de fust ab son cercol a l'entorn ab sa tanquadura y hun altre cobertor de cuyro per damunt dites fonts” (Muñoz, 2015).

LA QÜESTIÓ DELS ARTÍFEXS DE L'OBRA

Les mancances documentals a què hem fet referència fan molt difícil, per no dir impossible, identificar els professionals que van participar en la construcció de l'església de Tivissa. Aquesta no és, però, una característica única en el cas tivissà, sinó que succeeix en la majoria de construccions coetànies d'aquesta àrea geogràfica. Localitzar un contracte d'obra o una època d'un mestre d'obra o un picapedrer seria un element important per conèixer qui va edificar l'església i, també, qui va encomanar-ne la seva construcció i per quins motius van portar-lo a prendre aquesta decisió. Tot i això, és possible una aproximació a possibles obrers i altres treballadors en la fàbrica gòtica de Tivissa a través de la participació d'alguns professionals de la vila en obres de construcció properes geogràficament i més o menys coetànies.¹⁵

De forma contemporània a la construcció de l'església de Tivissa hi ha picapedrers i fusters tivissans que prenien part de la construcció de l'hospital del Coll de Balaguer (el qual dona nom a l'actual Hospitalet de l'Infant), situat al mateix terme. Qui va participar-hi durant més temps va ser un picapedrer anomenat Domènec Llop. El primer cop que se'n té notícia va ser durant un curt període de temps entre el 1354 i el 1355 (Vidal, 2013). Al mes de desembre de 1354 apareix documentat com a màxim responsable de l'obra i s'encarregava de la supervisió dels qui picaven “peus d'archs” i “permòdols e finestres”. A l'estiu de 1361 es van tornar a requerir els seus serveis.

No és fins al gener de 1367 que es torna a documentar la participació de Domènec Llop a l'hospital. En aquest moment el picapedrer de Tivissa va assumir les responsabilitats en la direcció de la fàbrica, tot rebent el nom de “mestre picapedrer” o “mestre”. Aquell mateix any, en reprendre's les obres el 29 d'octubre després de la sega, es va desplaçar al seu taller de Tivissa per tal de picar cantons i pedra de fil, acompanyat d'un ajudant, veí de la mateixa població, anomenat Miguel-ló. Encara el 1369 continuava exercint el càrrec de mestre en la construcció de l'hospital. A partir d'aquest any no es torna a documentar la seva presència en les obres del Coll de Balaguer.

El 29 de desembre de 1355 un fuster de Tivissa, Pere Mateu, va rebre la quantitat de 579 sous i 4 diners per cairats. La seva estada es documenta també durant els anys 1362, 1363 i 1367. Al mes de maig de 1361, un altre fuster tivissà, Bernat Siquart, s'encarregava de serrar i polir cabirons i del cobriment de l'estable i la pallissa i la tanca per a una vinya propera a l'hospital. Durant els anys 1362 i 1363 Bernat Siquart es va encarregar del cobriment de les "privades" (és a dir, les latrines), tot fent canals de fusta per evacuar l'aigua dels terrats, ajudant a tapiar i pavimentar l'estable, tallant arbres per fer bigues i fent "verdesques". En la seva darrera intervenció documentada, l'any 1367 va construir la grua que havia dissenyat el mestre Ferrer Malet.

Tot analitzant la participació del mestre picapedrer i dels dos fusters en les obres de l'hospital del Coll de Balaguer podem arribar a una doble conclusió: en primer lloc, que tots tres realitzen feines importants (Domènec Llop va esdevenir mestre picapedrer i tant Pere Mateu com Bernat Siquart van realitzar feines qualificades com a fusters); en segon lloc, la seva participació acaba gairebé a l'hora, l'any 1369 Llop i el 1367 Mateu i Siquart.

Precisament en aquest darrer terç del segle XIV és quan es data la construcció de l'església gòtica de Tivissa. A manca de fonts documentals que ho certifiquin o que, per contra, ho desmenteixin, l'existència d'aquests professionals originaris de la vila, juntament amb la coincidència temporal en què finalitza la seva relació amb l'hospital del Coll de Balaguer, fa pensar en una possible participació en les obres constructives de l'església a la seva localitat natal (Vidal, 2013).

CONCLUSIONS

Tot i que és necessari un estudi exhaustiu de l'edifici, aquest treball permet apuntar algunes reflexions finals, a mode d'hipòtesi, amb una primera aproximació al conjunt eclesial de Tivissa des de la construcció de l'església gòtica fins a la reforma duta a terme per Jaume Amigó a finals del segle XVI.

En primer lloc, l'església gòtica havia de substituir-ne una anterior construïda immediatament després del 1153 i emmarcada en el concepte de "construccions de conquesta". Tot i que no se'n tenen evidències constructives, la lògica del procés d'ocupació cristiana obliga a pensar en aquest primer temple com un element més de configuració d'una vila i de substitució de l'estructura política i religiosa musulmana que organitzava el territori fins aquell moment.

La datació de la fàbrica gòtica s'ha de situar al darrer terç del segle XIV. Coincideix, a més, amb un període en què es va produir un desenvolupament demogràfic i urbanístic de la vila a redós de la plaça del mercat, com ho demostra l'ocupació de l'espai més enllà de la primera àrea d'ocupació cristiana al voltant del castell i del raval on va desplaçar-se la població musulmana. Ajuda a establir una hipòtesi de la cronologia el retaule per a l'altar major que es va encarregar al pintor Pere Serra, que va lliurar-lo a finals de l'any 1392. Aquest element ens ofereix una aproximació al lloc que ocupava Tivissa dins la diòcesi: amb un extens terme dins el territori de la baronia d'Entença, tenia una capacitat econòmica prou important com per encarregar el retaule major a un dels representants més importants de la pintura gòtica catalana, importador de l'estil italogòtic a la Corona d'Aragó.

En darrer lloc, la construcció gòtica estava formada per un absis amb dues capelles laterals i un tram de nau, que van ser substituïts amb la reforma del segle XVI. Desconeixem si es va arribar a tancar l'edifici o, com fer pensar la notícia de les obres iniciades per Jaume Amigó, fins a la seva actuació no es va produir un tancament real a través de porta de l'actual plaça de la Baranova.

L'església de Sant Jaume que es va començar a bastir al segle XIV va ser objecte d'importantes reformes i ampliacions durant el cinc-cents i el vuit-cents, sense arribar a enderrocar l'absis gòtic. No és un cas aïllat; altres fàbriques testimonien unes pràctiques arquitectòniques allunyades de les construccions *ex novo* a què estem acostumats. Si era convenient i necessari que una comunitat es quedés sense l'espai per celebrar els actes religiosos, era ben adient que no s'enderroqués l'edifici existent fins que la nova construcció no estigués preparada (Domenge, 2009).

L'església de Tivissa és, originàriament, una construcció religiosa d'estil gòtic de la qual se'n coneixen pocs elements sobre la seva configuració inicial. Malgrat no tenir l'envergadura d'altres edificis religiosos coetanis dins la diòcesi de Tortosa, alguns dels seus elements ornamentals i la quantitat de clergues que en depenien fan pensar en una església parroquial de mida mitjana, diferenciada d'altres que no podien esmerçar esforços ni per a la seva renovació ni per a l'adquisició d'elements decoratius destacables.

BIBLIOGRAFIA

- ALMUNI, V. (1991): *L'obra de la Seu de Tortosa (1345-1441)*. Cooperativa Gràfica Dertosenca, Tortosa.
- (2004): “L'església parroquial de Sant Lluc d'Ulldecona dins del context de l'estil gòtic a la Corona d'Aragó”. *Raïls*, 20: 13-38.
- BALLART, C. (2004): *Fires i mercats, factors de dinamisme econòmic i centres de sociabilitat (segles XI a XV)*. Rafel Dalmau, Barcelona.
- BRU, F.M. (2010): *Fulls d'història de la vila de Tivissa i del seu territori antic*. Ajuntament de Tivissa, Tivissa.
- CARBONELL, M. (1986): *L'escola del Camp de Tarragona en l'arquitectura del segle XVI a Catalunya*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 64, Tarragona.
- CASTELLVELL, V. (2012): “Els habitants de Móra l'any 1332”. *Miscel·lània del CERE*, 23: 111-128.
- (2017): “Castells i torres de la Ribera d'Ebre”. *Miscel·lània del CERE*, 27: 193-222.
- CONEJO, A. (2012): “Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement”, tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- DOMENGE, J. (2009): “Obra vella/obra nova: renovació arquitectònica i necessitat litúrgica”, dins *El gòtic meridional català: cases, esglésies i palaus*. Clavell Cultura, Premià de Mar, p. 43-51.
- FAVÀ, C. (2018): “Els retaules del Corpus Christi a la Catalunya dels segles XIV i XV”, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

- FUGUET, J. (2003): "Les esglésies de la diòcesi de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura II. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, 2. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 165-168.
- GALIANA, J.M. (2003-2005): "La diòcesis de Tortosa a través de la visita pastoral del obispo Otón de Moncada (1428-1429)". *Estudis Castellonencs*, 10: 457-660.
- GUDIOL, J. (1933): *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*. Impremta Balmesiana, Vic.
- GUDIOL, J.; ALCOLEA, S. (1986): *Pintura gòtica catalana*. Ediciones Polígrafa, Barcelona.
- MADURELL, J.M. (1950): "El pintor Lluís Borrassà: su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras". *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, VIII, Barcelona.
- MILIÁN, M.; ALANYÀ, J.; MONFERRER, J. (2013): *Manuel Milián Boix. Inventario monumental de Tortosa*. Generalitat Valenciana. Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. Servei de Publicacions. Diputació de Castelló, Castelló de la Plana.
- MUÑOZ, J.H. (2015): "Les parròquies de la Ribera d'Ebre a finals del segle XV: la visita pastoral de l'any 1497". *Miscel·lània del CERE*, 25: 81-94.
- PALLARÉS, R. (1989): *Memòria de les excavacions arqueològiques realitzades a l'església parroquial de Llaberia, Tivissa (1986-1987)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Direcció General de Patrimoni Cultural. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- SERRA, A.I. (2012): "La construcció d'esglésies del segle XVIII sobre les seves antecessores medievals i renaixentistes: un pont d'unió poc conegut entre la traça i la fàbrica", dins *Archivo de arte valenciano*, XCIII, p. 41-56.
- (2016): "La transformación de una iglesia medieval o renacentista en barroca: teorías y resultados". *Archivo de arte valenciano*, XCVII: 183-199.
- SERRANO, J. (2010): "L'establiment de la població cristiana: la vila i el terme". *Miscel·lània del CERE*, 21: 237-250.
- (2013): "Les cartes de població i la colonització de les Terres de l'Ebre". *Miscel·lània del CERE*, 24: 225-238.
- VIDAL, J.; FUMANAL, M.A. (2010): "L'església de Sant Jaume de Tivissa", dins *Art i cultura. Història de les Terres de l'Ebre*. Universitat Rovira i Virgili - Fundació Il·lervània Futur, Tarragona, p. 41-42.
- VIDAL, J. (2013): "Sant Jaume de Tivissa", dins *Joies del gòtic català*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 176.
- VILA, J.M. (2008-2009): "Aproximació històrica i arqueològica al procés de formació del nucli antic de Tivissa". *Arqueologia Medieval*, 4-5: 70-99.
- (2011): "El paper de les fortificacions andalusines en l'urbanisme de les poblacions cristianes posteriors. Els casos de Tivissa i Horta", dins *Fortificaciones. Intervenciones en el patrimonio defensivo. Actas del XXXIV*, p. 87-94.

NOTES

1. Vull agrair l'atenció que m'ha ofert l'Agustí Jardí Vintró per poder fer aquest treball. La informació i la documentació que m'ha facilitat han estat de gran ajuda.
2. El mot àrab *ḥiṣn* (plural *ḥusūn*) es pot traduir com a “fortalesa”.
3. Malgrat que no disposem de documentació per al cas de Tivissa, l'actual nom de la plaça del Mercat fa pensar en l'activitat que s'hi portava a terme des d'antic. L'estudi comparatiu de la gènesi de la zona de mercat en diverses viles i ciutats catalanes al llarg de l'edat mitjana avala aquest plantejament (Batlle, 2004).
4. Malgrat la referència a l'acabament de l'església gòtica, al segle XVI l'edifici ja estaria acabat. El que hauria pretès Jaume Amigó va ser construir una nau de majors dimensions. Les visites pastorals del segle XV a què ens referirem posteriorment no fan referència a un estat inacabat de l'església.
5. La continuïtat de l'estètica “gòtica” no ha d'estranyar a finals del segle XVI, perquè “l'arquitectura cinc-centista és gòtica —«gòtic epigonal», digué Cirici—, amb incorporació d'ornamentacions renaixentistes —alguna vegada de tipus «plateresc»”. (Carbonell, 1986).
6. Per tota la descripció del presbiteri i la datació de la seva possible construcció, vegeu l'obra de J. Vidal i M.A. Fumanal, referenciada a la Bibliografia.
7. L'ornamentació a què fa referència la visita pastoral consistia en un crucifix, que s'havia de mostrar dret sobre l'altar i uns canelobres (Gudiol, 1933).
8. En aquest capítol ens atenem a les visites pastorals d'Ot de Montcada l'any 1428 (Galiana, 2003-2005) i d'Alfons d'Aragó el 1497 (Muñoz, 2015).
9. Des del segle XIV es va implantar a Europa un important fervor devocional relacionat amb l'Eucaristia i la veneració de l'Hòstia Consagrada (Favà, 2018).
10. Fogatge de 1497: 118 focs; fogatge de 1515: 123 focs; fogatge de 1553: 163 focs (<<http://fogatges.mbc.cat/descarrega/Fogatge.xls>>).
11. Es refereix al graner.
12. Amb la cerimònia de la tonsura s'iniciava la carrera eclesiàstica i el seu ministeri era d'ordre menor. Eren nens candidats al sacerdoci, provinents de l'escola parroquial, anomenats “escolans” al Principat. A més de rebre la tonsura, era obligatori que portessin el vestit clerical, com la resta de clergues, el qual, des de la constitució sinodal de 1348, consistia en una túnica ampla, cosida als costats, ni curta ni llarga, de tela de color blau o negre.
13. Mitjançant una concòrdia signada l'any 1535, vigent fins al segle XIX, els ciutadans cristians havien de pagar rendes al duc de Cardona de les terres que havien adquirit, des d'antic, de ciutadans musulmans (Bru, 2010).
14. El *flor sanctorum* és una col·lecció de textos medievals que descriuen la vida dels sants. Recull relats pietosos o hagiografies, extrets de la *Legenda aurea* de Iacopo de Varazze, del segle XIII.
15. En tot aquest apartat, les referències als professionals que van participar en les obres de construcció de l'hospital del Coll de Balaguer estan extretes de l'obra d'Antoni Conejo da Pena referida en l'apartat de Bibliografia (Conejo, 2012).